

UOT:94(479.24)

**ZƏNGƏZUR DƏHLİZİ: QAFQAZDA GEOSİYASI VƏZİYYƏTİN  
TRANSFORMASIYASI**

*Quliyeva Gülmira Qəşəm qızı*  
*Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti*

**Xülasə.** Zəngəzur dəhlizinin açılması həm geosiyasi, həm də geostrateji baxımdan əhəmiyyətlidir və bəzi dairələrə görə bu həm də Turan dəhlizinin formalaşması deməkdir. Hazırkı dövrdə Qafqaz, Rusiya və Mərkəzi Asiyanın enerji tranzit nöqtəsi kimi regionda seçilən Azərbaycan, daha əvvəl də qeyd olunduğu kimi, türk dünyası ilə siyasi, tarixi və mədəni əlaqələri ilə də seçilir. Ermənistandan fərqli olaraq, Azərbaycan istər qlobal münasibətlər, dövrü inkişaf baxımından, istərsə də neftinin qiymətinin artması səbəbindən dünya ilə iqtisadi mövqeyini tədricən gücləndirir. Zəngəzurun böyük geosiyasi əhəmiyyəti var. Zəngəzurun açılması sayəsində Çindən Macarıstana qədər coğrafiyanın birləşməsi mümkün olacaq.

**Açar sözlər:** Zəngəzur dəhlizi, əhəmiyyət, strateji mövqe, inkişaf, geosiyasi vəziyyət

**Ключевые слова:** Зангезурский коридор, значение, стратегическое положение, развитие, геополитическая ситуация

**Key words:** Zangezur Corridor, importance, strategic position, development, geopolitical situation

1861-ci ildə əsas qoyulmuş Zəngəzur rayonu dağ silsiləsi ilə əhatə olunmuşdur[5]. Kürəkçay müqaviləsi ilə bölgə (Qarabağ xanlığı) 1805-ci il mayın 14-də Rusiyaya birləşdirildi [1]. 1905-ci ildə Şimali Azərbaycan bölgəsində ermənilər; Zəngəzur, Pəmbək, Gəncə, Tiflis kimi bölgələrdə azərbaycanlılara qarşı hücumlar və qırğınlar həyata keçirmişdir. 1918-ci ilin martında ermənilər türkləri həmin bölgədən təmizləmək üçün Bakıya yenidən hücum keçdilər. Bu hücumla Bakını viran qoydular[4]. 1918-1920-ci illərdə hakimiyyətdə olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Zəngəzur Qarabağ quberniyasının dörd mahalından biri idi. Ərazisinin ölçüsü 7824 km<sup>2</sup> idi. Bu dövrdə Zəngəzur dörd vilayətdən ibarət idi: Zəngəzur (rayon mərkəzi Gorus şəhəri idi), Kafan, Mehri və Sisyan[2]. Mudros sülh müqaviləsindən sonra Osmanlı imperiyası öz ordusunu Bakı və Cənubi Qafqazdan çıxardı. Müttəfiq dövlətlər sözügedən bölgələri işğal etdilər. General Tomson Müttəfiq Qüvvələrin komandanı idi. Onun tərəfindən Zəngəzurun beşdə dördü Əbdülvahap Akıncıya - Erməni dəstəsinin başçısı Andronikə verildi. Andronik bölgəni, o cümlədən Qarabağı və Gəncəni “Kiçik Ermənistan” adlandırır. O, bölgədə yaşayan türkləri və müsəlmanları yox edib, sözügedən torpaqları Ermənistana birləşdirmək istəyirdi. Andronikin başçılığı ilə Balasan Ayrapetov, Usub Hacıyev və Arutyun Loğmanov kimi dəstə başçıları bölgədə böyük bir qırğın törətdilər. Zəngəzur qəzasında yandırılan və dağıdılan kəndlərin sayı 115-dir. Qırğında 2276 qadın, 2196 uşaq və 3257 kişi öldürülüb. Minlərlə insanın yaralandığı hadisələrdə 50 mindən çox Zəngəzurlu köçəri vəziyyətə düşmüşdür [4]. 1918-ci ilə qədər yaradılmış bufer zonalarında ermənilər həmişə azlıq təşkil ediblər. Ermənilərin bir bölgədə çoxluq təşkil etməsi 1918-1920-ci illər və 1930-1946-cı illər arasında türklərə qarşı aparılan “etnik təmizləmə” nəticəsində mümkün olmuşdur. Bu məqsədlə 1920-ci ildə Azərbaycanı hissə-hissə parçalamağa və ermənilərin bu bölgəyə, həmçinin Borçalıya Gürcüstana hakim olmasını təmin etməyə nail oldu; Dərbənd Dağıstana, İrəvan və Zəngəzur Ermənistana verildi. Eyni məqsədlə 1923-cü ildə Qarabağın dağlıq hissəsində muxtar respublika yaradıldı[4]. Mehri rayonunun bir hissəsi Ermənistana verilərək orada Mehri vilayəti yaradıldığı halda,

rayonun digər hissəsi Azərbaycana verilmiş və həmin bölgədə Zəngilan vilayəti yaradılmışdır. Kafan quberniyasının ərazisinin bir hissəsi 1930-cu ildə Ermənistanla verilmişdir. 1933-cü ildə Kafan ərazisinin bir hissəsində Qubatl vilayəti yaradıldı və Azərbaycana birləşdirildi. Zəngəzur qəzasında yerləşən Zəngəzur quberniyası 1930-cu ildə iki yerə bölünərək Gorus və Laçın quberniyaları yarandı. Laçın Azərbaycana, Gorus isə Ermənistanla bağlı idi. Bununla da Zəngəzurun qərb rayonları Ermənistan ərazisinə daxil edildi və Azərbaycan, Naxçıvan və Türkiyə arasında əlaqə kəsildi. Bu gün Zəngəzur bölgəsi deyildikdə, Ermənistanda əsasən Sisian, Gorus, Mehri və Qafan vilayətləri, Azərbaycanda isə Qubatl, Laçın və Zəngilan vilayətləri başa düşülməlidir. Xüsusən də Zəngəzurun Ermənistanla verilməsi Rusiyanın kiçik bir torpaq parçasından istifadə edərək atdığı strateji addımın göstəricisidir. Zəngəzur rayonu Azərbaycan və Ermənistanı ayıran strateji rayondur, eni 40-45 kilometrdir. 1920-ci ildə Zəngəzur bölgəsində əhalinin əksəriyyəti türklər idi. Əksəriyyəti türklərdən ibarət olan bu bölgəyə sonralar Rusiya tərəfindən ermənilər göndərilib. Bu bölgədə müxtəlif tarixlərdə dəfələrlə türk kəndlərinə qarşı qırğınlar həyata keçirilib və türk kəndlərinin sayı azalıb. Məsələn, 1918-ci ildə baş vermiş qırğın nəticəsində Zəngəzurun 115 kəndi dağıdılmış, çoxlu sayda insan qətlə yetirilmiş, 50 min türk kəndi tərk edib köç etmək məcburiyyətində qalmışdır. Bu baş verənlərdən sonra Zəngəzur Naxçıvana və Azərbaycanın digər bölgələri arasında səddə çevrildi. Bu sədd türk dünyasında süni maneə yaratdı. Bu dövrdə Rusiya Türk mədəniyyətini hövzəni bölmək cəhdlərini təhsil-siyasi strategiyaları ilə uğurla idarə etdi. Ruslaşdırma və assimilyasiya məqsədlərinə çatmağa başladı[4]. Zəngəzur rayonunun işğalı və qırğınlar və sürgünlər nəticəsində Naxçıvan və Azərbaycanın quru əlaqəsi kəsildi. Zəngəzuru tərk etməli olanların bir qismi Naxçıvana getdi[2]. Sovet hakimiyyətinin 28 aprel 1920-ci ildə Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti elan edildikdən sonra 1920-ci il iyulun 28-də Zəngəzur Azərbaycandan ayrılaraq Ermənistanın tərkibinə daxil edildi. Beləliklə, Azərbaycan və Naxçıvan arasındakı bağ qırıldı.

İkinci Qarabağ müharibəsində qələbədən sonra Azərbaycan, Ermənistan və Rusiya 2020-ci il noyabrın 10-da Moskvada Dağlıq Qarabağın statusu haqqında imzalanmış sazişlə köklü dəyişikliklər baş verdi. Memorandumun 11-ci maddəsi türk dünyası kontekstində kifayət qədər əhəmiyyətlidir və vacibdir. Həmin maddəyə əsasən Naxçıvanla Azərbaycan arasında mülki şəxslərin və yüklərin daşınması nəqliyyat vasitələri təmin ediləcəkdə. Tərəflərin razılığı ilə Naxçıvanla Azərbaycan arasında nəqliyyat yolları tikiləcəkdə[1].

“Şuşa Türkiyə Respublikası ilə Azərbaycan Respublikası arasında müttəfiqlik əlaqələri haqqında bəyannamə” 2021-ci il iyunun 15-də imzalanıb. Sözügedən sənəddə Zəngəzur dəhlizindən bəhs edilir. Bu, ilk beynəlxalq sənəd idi.) Şuşa bəyannaməsində Zəngəzur dəhlizinin həm Türkiyə-Azərbaycan əlaqələri, həm də regional əlaqələr baxımından strateji əhəmiyyətə malik olduğu vurğulanıb. İkinci Qarabağ Müharibəsindən sonra Cənubi Qafqazın strateji əhəmiyyəti daha da artmışdır. Bu baxımdan Zəngəzur dəhlizinin açılması türk dünyası ilə quru əlaqə yaratmaq məqsədi ilə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Zəngəzur Türkiyə, Azərbaycan və Naxçıvan arasında quru əlaqənin yaradılması baxımından əhəmiyyətlidir. Bu dəhlizin Türkiyə və digər türk dünyaları ilə əlaqələrin qurulması baxımından yeni bir dövrün başlanğıcı sayıla bilər. Lakin məlumdur ki, Ermənistan bu dəhlizlə bağlı Brüssel danışıqları zamanı dəhliz açılmasına şübhə ilə yanaşırdı [2]. Zəngəzur dəhlizinin açılması həm geosiyasi, həm də geostrateji baxımdan əhəmiyyətlidir və bəzi dairələrə görə bu həm də Turan dəhlizinin formalaşması deməkdir. Hazırkı dövrdə Qafqaz, Rusiya və Mərkəzi Asiyanın enerji tranzit nöqtəsi kimi regionda seçilən Azərbaycan, daha əvvəl də qeyd olunduğu kimi, türk dünyası ilə siyasi, tarixi və mədəni əlaqələri ilə də seçilir. Ermənistandan fərqli olaraq, Azərbaycan istər qlobal münasibətlər, dövrü inkişaf baxımından, istərsə də neftinin qiymətinin artması səbəbindən dünya ilə iqtisadi mövqeyini tədricən gücləndirir. Zəngəzurun böyük geosiyasi

əhəmiyyəti var. Zəngəzurun açılması sayəsində Çindən Macarıstana qədər coğrafiyanın birləşməsi mümkün olacaq[3]. Naxçıvanla Qərbi Azərbaycan arasında əlaqəni təmin edən Zəngəzur dəhlizi ilə bağlı əldə olunan razılaşma türk dünyasının integrasiyasına yol açmış, enerji və ticarətin sağlam logistikası kontekstində yeni vəziyyətin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bir Kəmərlər Bir Yol Layihəsi çərçivəsində marşrutun əhəmiyyətli dərəcədə qısalmasını təmin edən Zəngəzur Dəhlizi global ticarətin həm vaxt, həm də xərc baxımından daha yaxşı şəkildə həyata keçirilməsini təmin edir. Zəngəzur dəhlizində nəqliyyat şəbəkələrinin tamamlanması ilə regionun əhəmiyyətinin daha da artacağı göz qabağındadır. Bu proses türk dünyasının həm zənginləşməsinə, həm birləşməsinə, həm də bir-birinə kömək etməsinə imkan verəcək.

Zəngəzur dəhlizi yalnız Azərbaycan və Qafqaz üçün deyil, daha geniş anlamda region üçün strateji əhəmiyyətə malik olacaq. Bu dəhliz kifayət qədər böyük iqtisadi potensiala və təbii resurslara malik olan regionları birləşdirəcək. Naxçıvanın Azərbaycanın əsas ərazisi vasitəsilə həmin nəqliyyat dəhlizlərinə çıxışını təmin edəcək. Dəhliz Naxçıvan Muxtar Respublikası və Türkiyə ilə əlaqələri də gücləndirəcək, ölkəmizin geoiqtisadi əhəmiyyətini daha da artıracaq. Türk dövlətləri, ən əsası, uzun illərdən sonra strateji və iqtisadi baxımdan Zəngəzur dəhlizi vasitəsilə birləşəcək. O, bütün regional ticarətə müsbət təsir edəcək, Çindən başlamış Böyük Britaniyaya qədər 14-dən artıq dövlət arasında ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsində mühüm rol oynayacaqdır.

Çindən Avropaya su nəqliyyatı vasitəsilə daşınan yüklər orta hesabla 36-40 günə, bugünkü siyasi məsələlər olmasa, Transsibir marşrutu ilə 20-25 günə, 2017-ci ildə istifadəyə verilən Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu-Orta Dəhliz (Trans-Xəzər Beynəlxalq Nəqliyyat Dəhlizi də deyilir) ilə isə cəmi 12-14 günə çatdırılır. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev Çinin "China Media Group" media korporasiyasına müsahibəsində bildirib: "Biz həmin yolun təkmilləşdirilməsi işlərinə artıq bir neçə ay bundan əvvəl başladırıq və nəticədə, həmin marşrutla əvvəlcə nəzərdə tutulduğundan beş dəfə artıq yüklər daşına biləcək". Azərbaycandan keçən Orta Dəhliz layihəsi geostrateji reallıqlar baxımından Avropa ilə Asiya qitəsini birləşdirən ən qısa, təhlükəsiz, ucuz və rahat marşrutdur. Zəngəzur dəhlizi açıldıqdan sonra Azərbaycandan daşınan yüklərin miqdarı dəfələrlə artacaq, Orta Dəhliz layihəsinə yeni nəfəs veriləcəkdir.

10 Yanvar 2023-cü ildə "Zəngəzur dəhlizi strateji layihədir" deyən Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev mühüm mesajlar verdi. Azərbaycan Prezidenti vurğulayıb ki, Zəngəzur Dəhlizinin reallaşması tarixi zərurətdir: "Ona görə mən dedim ki, Ermənistan istəsə də, istəməsə də bu, reallaşacaq. Yəni, bunu Ermənistanda yenə növbəti təhdid kimi qəbul edirlər, halbuki belə fikrim yox idi. Sadəcə olaraq, bu, qaçılmazdır. Bu, gec-tez olacaq. Əlbəttə, biz istəyirik ki, tez olsun və daha tez olsun".

2023-cü ilin iyul ayının 31-də Azərbaycanın xarici işlər naziri Ceyhun Bayramovu qəbul edərkən, Azərbaycan-Ermənistan münasibətlərinin normallaşması prosesinin müzakirə olunduğu görüşdə Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan demişdir: "Zəngəzur dəhlizi dərhal açılmalı və hərtərəfli sülh sazişi tezliklə həyata keçirilməlidir". Trans-Xəzər və Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolunun əhəmiyyətinə toxunan Ərdoğan bu yollardan daha səmərəli istifadənin vacibliyini də əlavə etmişdir.

Azərbaycan prezidenti İlham Əliyev Zəngəzur dəhlizinin açılması məsələsini 2023-cü ilin iyul ayında Bakıya gəlmiş İranın xarici işlər naziri Hüseyn Əmir Abdullahianla da müzakirə etmişdir. Azərbaycan Respublikası ilə İran İslam Respublikası Hökumətləri arasında 2022-ci il martın 11-də keçirilən İqtisadi, Ticarət və Humanitar sahələrdə əməkdaşlıq üzrə Dövlət Komissiyasının 15-ci iclasında iki ölkə arasında İran ərazisindən keçməklə Azərbaycanın Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu ilə Naxçıvan Muxtar Respublikası arasında yeni

kommunikasiya bağlantılarının yaradılması haqqında Anlaşma Memorandumu imzalanmışdır. Bu Naxçıvan ilə Bakı arasında birbaşa quru nəqliyyat yol əlaqəsi yaradacaqdır. Bu məqsədlə Araz çayı üzərində Ermənistanın dövlət sərhədinin 5 km-liyində piyada keçidi, iki avtomobil və iki dəmir yolu olmaqla ümumilikdə dörd körpü inşa ediləcək. Həmin körpülər gündə 500 ədəd giriş və 500 ədəd çıxış olmaqla, ən azı 1000 ədəd yük nəqliyyatı parkını (ixrac, idxal və tranzit malları) qəbul edə biləcək.

Azərbaycan Araz çayı üzərində Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunu İranla birləşdirən Ağbənd qəsəbəsindən keçən avtomobil körpüsünün, İran isə Araz çayı üzərində onunla Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ordubad rayonunu birləşdirən avtomobil körpüsünün tikilməsini həyata keçirəcəkdir. Ağbənddən İrana keçib Ordubadda birləşəcək bu avtomobil yoluna paralel olaraq dəmir yolu xəttinin də çəkilməsi nəzərdə tutulur. Hal-hazırda Ağbənddə böyük quruculuq işləri başlanmışdır.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev Çinin "China Media Group" media korporasiyasına müsahibəsində bildirib: "Biz Azərbaycandan Türkiyə və Avropa istiqamətində gedən əlavə yol olacaq Zəngəzur dəhlizi üzərində çox fəal şəkildə çalışırıq. Azərbaycan ərazisində tikinti işlərinin təxminən 70 faizi artıq başa çatdırılıb. Beləliklə, Azərbaycan ərazisindən təkcə Bakı-Tbilisi-Qars kimi bir yol keçməyəcək, o cümlədən Zəngəzur dəhlizi də işə salınacaq. Bir sözlə, bütün bunlar əlavə yüklər üçün digər imkanlar açacaq. Eyni zamanda, Azərbaycan ərazisindən daşınmalar, həmçinin Gürcüstanın dəniz limanından keçəcək. Biz bu sahədə müəyyən sərmayə imkanlarına böyük maraqla baxırıq. Həqiqətən, daşımalarda əməkdaşlıq bütün ölkələr üçün çox faydalı olacaq və eyni zamanda, o da vacibdir ki, bu işlər ölkələr arasında əlaqələri gücləndirəcək. Ölkələr bir-biri ilə daha sıx bağlı olacaq, integrasiya olacaq. Biz dəhliz boyunca bir çox istehsal sahələrini yaratmağı planlaşdırırıq və sadəcə, tranzit ölkə olmaq istəmirik. Geosiyasi baxımdan, bu, yaxşı haldır, yəni, əlavə gəlir əldə etmək olar, biz Azərbaycanda böyük sənaye zonaları yaratmaq istəyirik. Əslində, bu istiqamətdə irəliləyirik. Hesab edirəm ki, bu ay açılmış və artıq fəaliyyətə başlamış Ələt Azad İqtisadi Zonamızda istehsalatla məşğul olmaq, həmçinin Çin şirkətləri üçün cəlbedici ola bilər. Əslində, təsəvvür etdiyinizdən də geniş fürsətdir".

### **Ədəbiyyat**

- 1.Əhmədova, E. (2020), "Erməni işğalından azad edilmiş Kubadlı rayonunun (rayonunun) tarixi və Kubatlı toponiminin etimologiyasına baxış", IV. Beynəlxalq Türk Dünyası Sosial Elmlər Simpoziumu, Osman Kubilay Gül, Berker Kurt və Celal Can Çakmacı, red., ISBN: 978-605-67570-7-5, 81-86
2. Azərbaycan tarixi, 1900-1920-ci illər. (2001), 7 cild. Cild 5. Bakı, AMEA nəşri.
- 3.Demirkollu, C. (2020), "Changing Israeli Geopolitics on the Axis of Zəngəzur Corridor", Dördüncü Beynəlxalq İsrail və Yəhudilik Araşdırmaları Konfransı 2020 Proceedings and Abstract Book, ed., M. Mustafa Qulu, səh. 135-137. (E.T.: 13.04.2023), <https://dergipark.org.tr/az/download/journalfile/16701#page=141>
- 4.Kızıl, Ö. (2016), Zəngəzur dəhlizindən Əzəzə qədər Türk Dünyasında Süni Divar Böhranı, (E. T.: 02.05.2023,
- 5.Hüseyn-Zadə, K. və Kocaman, S. (2023), "Qarabağ və Şərqi Zəngəzur Bölgələrinin Alternativ Turizm Potu

**ZANGEZUR CORRIDOR: TRANSFORMATION OF THE GEOPOLITICAL SITUATION IN THE CAUCASUS*****Quliyeva Gulmira Qasham******Summary***

The opening of the Zangezur Corridor is important from both geopolitical and geostrategic points of view, and according to some circles, it also means the formation of the Turan Corridor. Currently, Azerbaijan stands out in the region as an energy transit point of the Caucasus, Russia and Central Asia, and as mentioned earlier, it is also distinguished by its political, historical and cultural relations with the Turkic world. Unlike Armenia, Azerbaijan is gradually strengthening its economic position with the world, either in terms of global relations, cyclical developments, or due to the increase in the price of oil. Zangezur has great geopolitical importance. Thanks to the opening of Zangazur, it will be possible to connect geography from China to Hungary

**ЗАНГЕЗУРСКИЙ КОРИДОР: ТРАНСФОРМАЦИЯ ГЕОПОЛИТИЧЕСКОЙ СИТУАЦИИ НА КAVKAZE*****Кулиева Гюльмира Гашам кызы******Резюме***

Открытие Зангезурского коридора важно как с геополитической, так и с геостратегической точки зрения, а по мнению некоторых кругов, оно также означает формирование Туранского коридора. В настоящее время Азербайджан выделяется в регионе как энергетический транзитный пункт Кавказа, России и Центральной Азии, и, как уже говорилось ранее, он также отличается своими политическими, историческими и культурными связями с тюркским миром. В отличие от Армении, Азербайджан постепенно укрепляет свои экономические позиции в мире либо с точки зрения глобальных отношений, циклических событий, либо за счет роста цен на нефть (Бозкуш, 2022: 140-141). Зангезур имеет большое геополитическое значение. Благодаря открытию Зангезура появится возможность соединить географию от Китая до Венгрии.

***Rəyçi: dosent Elgün Aslanov******Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti, İctimai fənlər kafedrasının 28 noyabr 2024 –cü il tarixli iclasının 03 saylı protokolu******Daxil olma tarixi 02 dekabr 2024-cü il***